

Högskolan i Halmstad
Sektionen för Humaniora
Språkprogrammet
Svenska 61 – 90hp
C – uppsats

Runornas och Rökstenens historia

En litteraturgenomgång

Lina Andersson
Handledare: Bertil Westberg

Innehållsförteckning

1. Inledning	3
1.1. Syfte	3
1.2. Metod & material	3
2. Bakgrund	4
3. Runor	5
3.1 Runforskningens historia	7
4. Rökstenen	12
4.1. Stenen och ristningen	14
4.2. Om Varin och Vämod	18
4.3. Varin ristade stenen	19
4.4. Rökstenens olika uttolkare	20
5. Analys	23
6. Sammanfattning	24
7. Källförteckning	25

1. Inledning

Runor är de germanska folkens forna gemensamma skrift. Ordet *runa* är en utvidgning av det fornnordiska *rxn*. Ordets ursprung är omdiskuterat. I de äldsta runinskrifterna syftar ordet på det skrivna, men i några av de germanska fornspråken har det betydelsen 'hemlighet', 'hemligt rådslag', 'mysterium' o.d.¹

Runinskrifterna har uppfunnits senast under det första århundradet av vår tideräkning (med andra ord första århundradet efter Kristi födelse), och något av medelhavsländernas alfabete anses ha stått som modell.²

Det har förekommit två huvudtyper av runrader, den äldre 24-typiga och den yngre 16 – typiga runraden. Den 16 – typiga runraden förekommer i två versioner nämligen kortkvistrunor och normalrunor³

Rökstenen är en av Sveriges mest kända runstenar och den härstammar troligtvis från första halvan av 800- talet e.Kr. Denna sten är ett minnesmärke som en far rest efter sin döde son. Rökstenen är ristad med tecken ur både den 16 – typiga runraden och den 24 typiga runraden.⁴

1.1. Syfte

Syftet med denna uppsats är att dels ge en överblick över runornas bakgrund och forskning kring runorna och dels att ge en beskrivning av rökstenen och dess historia samt olika forskares tolkningar av stenen. Uppsatsen avslutas med en analys och diskussion av rökstensens olika tolkares förklaring av stenens skrift.

1.2. Metod & Material

Den valda metoden för denna uppsats är ren litteraturgenomgång. De viktigaste tryckta verken som jag använder är: *Runor: historia, tydning, tolkning* av Lars Magnar Eriksson år 1998, *Rök, gåtornas sten* av Olle Häger och Hans Villius år 1976 och *Rökstenen* av Helmer Gustavson år 1991.

¹ Nationalencyklopedins websida www.ne.se

² www.ne.se

³ www.ne.se

⁴ www.ne.se

2. Bakgrund

Seden att skriva med runor hade inletts bland germanerna redan under de första århundradena efter Kristus, och från denna tidiga period finns det också ett mindre antal runinskrifter.

Runorna är de germanska folkens forna skriftsystem, men man vet inget säkert om deras ursprung. Formen tyder på att tecknen ursprungligen skars i trä, och de har så stora likheter med tecken i de grekiska och latinska alfabetena att det rimligen bör finnas något gemensamt ursprung eller åtminstone att det har förekommit någon form av påverkan.

Det äldsta runalfabetet finns upptecknat dels på en sten från Kylver på Gotland, dels på brakteater (hängsmycken eller mynt) som påträffats i Vadstena och i Grumpan (Västergötland).⁵

Till att börja med tycks runorna framför allt ha används till inskrifter på lösa föremål, mest bruksföremål eller guldmynt med prägling på endast en sida. Den äldsta kända nordiska inskriften finns på en spjutspets som påträffats vid Mos på Gotland, och den innehåller den otolkade teckenkombinationen **gaois**. Mest berömd är inskriften på guldhornet från Gallehus, Danmark: **ek hlewagastiR holtijaR horna tawido** ”jag Legäst från Holt gjorde hornet”.⁶

Under 700-talet får vi en ny runrad med 16 tecken. Inskrifter från 800 – talet representerar ibland en övergångsfas med inslag av runor som till hör den 24 – typiga runraden. Denna runrad förekommer i två versioner: kortkvistrunor och normalrunor.⁷

Rökstenen restes under 800 – talet av en man som hette Varin för att hedra minnet efter sin döda son. Stenen är 2,5m hög ovan jord och en dryg meter under markytan. Den är översållad med runor och lönnrunor – på stenens framsida finns omkring 280 stycken och på baksidan runt 450 stycken. Även smalsidorna och toppytan bär text. Genom sin storlek och

⁵ Bardal, s 67

⁶ Bardal, s 69

⁷ Bardal, s 69

rika utsmyckning avslöjar Rökstenen att Varin med all sannolikhet tillhörde en inflytelserik släkt.⁸

3. Runor

Runor är de germanska folkens forna skrift. Ordet *runa* är en senmedeltida utvidgning av det fornnordiska *rxn*. Ordets ursprung är omdiskuterat. I de äldsta runinskrifterna syftar det på det skrivna, men i några av de germanska språken har det betydelsen 'hemlighet', 'hemligt rådslag', 'mysterium' o.d. Det har föreslagits att här skulle föreligga en sammanblandning av två ursprungligen olika ordrotter med betydelsen 'gräva'; 'skära' respektive 'ge ljud ifrån sig; tala'. Formen på runorna antyder att de äldsta oftast har ristats i trä; horisontella linjer vilka skulle sammanfalla med trädets ådring, undviks.⁹

Runinskrifterna har uppfunnits senast under det första århundradet av vår tideräkning och man anser att något av medelhavsländernas alfabet har stått som modell. De alfabet som har förslagits är grekiska, norditaliska (etruskiska) och det latinska alfabetet. Inget av dessa alfabet visar emellertid någon övervägande överrensstämmelse med runorna i både form och ljudvärde. De vittnesbörd om germanernas kontakt med det romerska riket som arkeologiska fynd och historisk litteratur ger stöder dock teorin om det latinska alfabetet. Annat som stöder teorin om det latinska alfabetet är att av de 24 runorna kan 23 härledas ur de latinska kapitalernas former, och att ljudvärdena inte genomgående stämmer överens skall kanske inte tillmätas avgörande betydelse. De tidiga runinskrifterna visar också vissa drag som skiljer dem från latinsk skrift: växlande läsordning, avsaknaden av skiljetecken samt utelämnande av tecken för nasal i vissa ställningar.¹⁰

⁸ www.ne.se

⁹ www.ne.se

¹⁰ www.ne.se

Den äldsta runraden skapades alltså mycket tidigt och är en germansk företeelse.

Runraden består av 24 tecken; den delades in i tre s.k. ätter, varav den första har fått ge namn åt företeelsen: futhark. Varje runa hade ett namn åt företeelsen som började med det ljud som runan stod för. F – runan hette *fehu 'boskap', 'rikedom', a – runan *ansuR 'as', 'gud' och j – runan *jara 'år'. Av den äldre runraden finns det över trehundra bevarade runinskrifter. De allra äldsta utgörs av ristningar på mindre föremål, t.ex. vapen eller smycken. Runinskrifter på resta stenar finns bara i de nordiska länderna. De allra äldsta stenarna med den 24 – typiga runraden är från 300 - och 400 - talet och finns i Norge och i Sverige.¹¹

Redan mot slutet av 700 - talet ersattes det dittills använda runalfabetet av en ny variant med 16 typer. Inskrifter från 800 - talet representerar ibland en övergångsfas med inslag av runor tillhörande det äldre 24 - typiga alfabetet. Från 900 – talet blev den nya raden allena rådande. Den 16 – typiga runraden förekommer i två versioner: normal runor och kortkvistrunor. Minskningen av antalet tecken innebar att många distinktioner som iaktogs i det talade språket inte kunde uttryckas i skrift. Av de båda raderna med 16 tecken torde normal runorna vara de äldsta, eftersom det är dessa som till formen mest stämmer överens med tecknen i den äldre raden.¹²

Det har framställts flera teorier om vad det var som ledde till att man övergick från ett alfabete, som av allt att döma har varit väl anpassat till den ljudmässiga strukturen i det språk som det skulle representera, till ett alfabete som medförde en hög grad av homografi. En möjlig förklaring till bytet av alfabete är den att eftersom de äldre runorna var utformade för att ristas i trä var de inte utan vidare lämpliga utan t.o.m. i några fall tämligen svåra att rista i sten.

För att något kompensera den bristande överensstämmelsen mellan skrift och tal införde man redan under 1000 – talet s.k. stungna runor, där man skiljde tecken för olika ljud åt

¹¹ Pettersson, s. 53

¹² Bardal, s 69

genom att komplettera med en punkt. Under 1200 – talet vidareutvecklade man det stungna runalfabetet så att det tillsammans med en del nya tecken kom att motsvara det latinska. I Skåne, möjligen endast eller framförallt på Herrevadskloster, använde man dessa runtecken även vid bokframställning. Sålunda finns det en version av Skånelagen skriven med runor, den s.k. Codex runicus.¹³

3.1. Runforskningens historia från 1500 - talet till 1900 – talets slut

Johannes och Olaus Magnus

Den svenska runforskningens historia inleds under 1500 – talet i och med landsförvisade bröderna Johannes och Olaus Magnus. De blev landsförvisade av kung Gustav Vasa som bestämde att svenskarna skulle anta den protestantiska läran.¹⁴

Under sin landsflykt och långa vistelse utomlands fick de många lärda förfrågningar om hur livet var uppe i det kalla Norden. Det visade sig att de uppgifter man hade om Norden ute i Europa på 1500-talet bestod av äldre författares geografiska och etnologiska beskrivningar som var över 1000 år gamla och var uppgifterna inte direkt felaktiga, var de diffusa och svårtolkade. Olaus Magnus lät därför år 1539 trycka den första någorlunda korrekta kartan över Norden, *Carta Marina*. Carta Marina innehåller även det första tryckta exemplet på en runtext med förklarande translitterering. Högst uppe vid C – kantens del som visar det svenska rikets övre gräns, står det mytomspunna kämpan Starkater med två runtavlor under vardera armen. Runtyperna är desamma som bröderna Magnus använder i sitt ”götiska alfabet” som de publicerar 15 år senare.¹⁵

Brodern Johannes använde större delen av sin tid till att intrigera med likasinnade katolska överheter för att kunna återta makten över de kristna själarna hemma i Sverige. Samtidigt

¹³ Bardal, s. 73

¹⁴ Lars Magnar Enoksen s 173 – 174, 1998

¹⁵ Ibid. S 173 – 174, 1998

skrev han på sin götiska historia om de svenska konungarna. Boken publicerades först tio år efter hans död, och utkom i Rom 1544 och den innehöll bl.a. ett ”Alphabetum Gothicum”, dvs. ett runalfabet i abc - ordning med förklarande latinska bokstäver till varje runa. 1555 publicerade hans bror samma runalfabet i sin etnologiska bok om de nordiska folken. I Johannes Magnus bok publicerades runalfabetet utan någon kommentar, men i broderns verk kommenteras de götiska bokstäverna desto mer.¹⁶

Laurentius och Olavus Petri

Bröderna Laurentius och Olavus Petri visade tidigt ett intresse för den inhemska runskriften. Olavus Petri var den förste som framhävde runinskrifternas historiska betydelse. Han lade märke till att runinskrifterna inte gick ur bruk då den latinska skriften infördes med kristendomen och att runorna samexisterade med de latinska bokstäverna långt in på medeltiden. Han skrev även en liten avhandling om runskriften som inte blev tryckt, men den finns bevarad i en avskrift. Även brodern Laurentius visade intresse för runorna; han ska t.o.m. ha författat en ”undervisning” om runorna. Laurentius ”undervisning” av runorna har numera gått förlorad.

Genom att bröderna Petris skrifter om runorna aldrig blev publicerade fick de inte samma genomslagskraft i den internationella runforskningen som bröderna Magnus verk.¹⁷

Johannes Bureus

Johannes Bureus är den störste pionjären inom den svenska runforskningens historia. Utan hans pionjärrundläggande arbete skulle vi inte veta så mycket som vi nu gör inom runologin och inte ha så många tillförlitliga uppgifter om numera försvunna eller förstörda runstenar.

¹⁶ Enoksen, s. 173 – 174, 1998

¹⁷ Enoksen, s. 175 – 176, 1998

Omkring 1593 började Bureus ingående att studera runorna. År 1594 skrev han åtminstone 19 runinskriftioner. År 1599 slutförde han det första tryckta verket om runor, en stor koppargravyr i folioformat som han egenhändigt hade utfört. Tryckningen av *Runakänslanäs Läräsbän* slutfördes först år 1600 och brukar även benämnas ”Bureus stora runtavla”. Tavlan omges av en ram bestående av de svenska landskapsvapnen. Innanför ramen befinner sig en runstav, dvs. en runkalender, på vardera långsidan. Innanför inramningen finner man fem olika runtabeller och åtta runstenar avbildade samt ett antal runinskriftioner som enbart är återgivna med runor.¹⁸

Släkten Celsius och de stavlösa runornas tydning

Många betydande upptäckter och framsteg gjordes inom runstudiet på 1600 – talet, men man hade problem med att tyda några inskriftioner, som enbart bestod av små streck på några runstenar i Hälsingland. Eftersom inte ens Johannes Bureus kunde tyda de ovanliga runorna lät man 1624 trycka upp en stor plansch med avbildningar på två av dess runstenar och utlovade en kunglig belöning till den som lyckades tolka de dolda runorna. Femtio år dröjde innan en runforskare som kunde lösa gåtan dök upp.¹⁹

I slutet av 1660 – talet blev en utländsk forskare tillfrågad om han kunde tyda dessa runor. Han kom fram till att tecknen endast var ornament som saknade skriftlig innebörd och att stenarna var resta för att skydda inbyggarna mot anfall av ormar, vilket han ansåg att ormavbildningarna måste betyda. Denna förklaring blev för mycket för matematikern och fornforskaren Magnus Celsius som var född i Hälsingland och tog därför på sig uppgiften att tolka sin hembygds ovanliga runor.²⁰

¹⁸ Enoksen, s. 177 – 179, 1998

¹⁹ Ibid, s. 194, 1998

²⁰ Ibid, s. 194, 1998

Magnus Celsius

I början av 1670 – talet åkte Magnus Celsius upp till Hälsingland för att studera runstenarna närmare och gjorde då noggranna avbildningar. När han hade återvänt till huvudstaden kämpade han med olika tolkningsförsök, men lyckades inte finna någon lösning på gåtan och tvingades ge upp. Men när han efter ett tag gjorde ett nytt försök märkte han att om han ritade dit huvudstavar på de olika strecken fick han fram vanliga runor i de flesta fall och dessa bildade ord som gick att tyda. År 1674 hade han lyckats knäcka koden till flertalet stavlösa runors uppbyggnad, förutom **R** – runan. Ett år senare höll han ett högtidstal vid Uppsala Universitet, där han offentliggjorde lösningen på Hälsingerunornas gåta. Sedan påbörjade han tryckningen av lösningen på Hälsingerunornas gåta, men han dog innan den blev klar. Magnus Celsius handskrivna verk om de stavlösa runorna befann sig i släktens ägo och det blev hans yngsta son, Olof Celsius, som så småningom lyckades få faderns banbrytande runologiska undersökningar utgivna.²¹

Olof Celsius

Sonen fortsatte i faderns spår. Olof fick den kungliga belöningen som utlovades 1624. 1710 publicerar Olof faderns 40 år gamla runarbete med undertiteln *Ihärdighet segrar*. Olof började dock misstänka att faderns avbildningar av de stavlösa runorna inte var helt tillförlitliga och gjorde därför en forskningsresa till Hälsingland och Medelpad. För första gången fick han möjlighet att studera runstenarna med de ovanliga runorna på plats och han gjorde viktiga iakttagelser som för runforskningen framåt; bl.a. lyckades han nu uttyda R- runan som tidigare hade förväxlats med ett skiljetecken. Sina nya forskningsrön publicerar han 1724, men undersökningen förblev orörd framtill 1773 då den publicerades, nästan 20 år efter hans död.²²

²¹ Enoksen, s 194 – 195, 1998

²² Ibid., s. 195 -196, 1998

Johan Göransson (1712 – 1769)

Under 1740 – talet hade Johan Göransson gjort sig ett namn som utgivare, översättare och tolkare av Snorres *Edda*. Men han försökte sig även på rollen som runforskare och 1747 gav han ut verket *Is Atlinga* där han förfäktade sina teorier om runskriftens urgamla anor.

Samma år fick Göransson uppdraget att ge ut det svenska runverket som vid det här laget hade väntat i ca 150 år på att bli fullbordat. Han blev utnämnd av Rikens Ständer, dåtidens riksdag, till det ärofyllda uppdraget för sina förtjänster som *Edda*-översättare och sin patriotiska hållning inom runforskningen. Det efterlängtrade svenska runverket kom 1750. Runverket, som var i folioformat, innehöll avbildningar av 1173 runstenar.²³

Minskat intresse för runorna

Redan 1739 hade Olof von Dalin riktat hård kritik mot den äldre fornforskningen, i vilken runstudiet var det främsta ämnet, med sin satiriska skrift *Visdoms – Prof eller Arngrim Berserks förträfflige tankar öfver et fynd i jorden*. År 1751, året efter Bautils utgivning, fortsatte von Dalin att kritisera runforskningens oprofessionella tolkningar i skriften *Beskrifning om en Run – sten vid Drottningholm, som kan tjäna till upplysning i Lovöiska historian*. Men det var inte bara Dalin som hade insett att rudbeckianernas bristande förmåga att sakligt analysera runinskrifternas innehåll hade hindrat dem från att lägga fram den ena teorin vildare än den andra. Följden blev att runforskningen ansågs som ett synnerligen ovetenskapligt ämne. Det dröjde därför en bra bit in på 1800 – talet innan runforskningen fick sitt vetenskapliga uppsving.²⁴

Återuppväckt runintresse

²³ Enoksen, s. 200 – 201, 1998

²⁴ Ibid, s. 203 -204, 1998

År 1811 grundades det Götiska förbundet i ett försök att återuppväcka allmänhetens intresse för den götiska fornhistorien. Det götiska förbundet bildades som en motreaktion till de statliga historieforskarnas bristande intresse för bevarandet av våra fornminnen. Förbundet gav ut egna tidskrifter och arbetade hårt för att det praktiska fornstudiet, i vilken runforskningen ingick, skulle återupptas.²⁵

Johan G Liljegren var den person som gjorde den största insatsen för att återge runforskningen dess plats som ett vetenskapligt ämne av rang. År 1821 belönades han med Antikvitetsakademiens medalj för sin avhandling, *Anmärkingar öfver Runorna och Runminnesmärken i Norden*. Elva år senare publicerades Liljegrens utökade och förbättrade prisskrift under namnet *Run – Lära*. Boken *Run – Lära* utgör grunden till alla de vetenskapliga runologiska upptäckter som kom att göras under 1800 – talet.²⁶

4. Rökstenen

Rökstenen restes i början av 800 – talet och stenens inskrift är den längsta kända runinskriften från vikingatiden. Rökstenen Restes av Varinn efter sonen Vämod.²⁷ Stenen är 2,5m hög ovan jord och mäter cirka en meter under markytan. Den är översållad med runor och lönnrunor. På framsidan finns omkring 280 stycken och på baksidan runt 450 stycken. Även smalsidorna på stenen bär text och t.o.m. toppytan har tagits i anspråk.²⁸

Om runornas läsning och de enskilda ordens tolkning råder enighet, men textens sammanhang och inskriftens syfte är alltjämt föremål för diskussion. Inledningen på stenen anger klart att stenen är ett minnes märke: ”Efter Vemod står dessa runor och Varin ristade, fadern, efter en död(smärkt) son” Därefter följer, som det förefaller, ett flertal anspelningar på hjältesagor och myter som nu är försvunna: om två stridsbyten som togs tolv gånger, om

²⁵ Enoksen, s 204, 1998

²⁶ Ibid, s 204, 1998

²⁷ Snaedal, s 101, 2004

²⁸ Riksantikvarieämbetet, www.raa.se

någon som miste livet hos reidgoterna för nio släktled sedan, om ett slagfält där tjugo kungar ligger, om fyra brödragrupper där inom varje grupp alla fem bröderna hade samma namn osv.²⁹

Inskriftens mittparti består av en strof i fornyrdislag: ”Då rådde Tjodrik/den djärve/sjökrigarnas konung/över Reidhavets strand./ Nu sitter han rustad/på sin gotiska häst/ med sköld över axeln (den främste av maringar).”³⁰

Rökstenen utgör ett ovärderligt dokument från en skriftfattig tid. Dess närmaste paralleller är samtida gotländska bildstenar med deras myller av bilder som framställer myter, sägner, och kanske riter. Rökstenen har varit känd för forskningen sedan 1600 – talet och litteraturen omkring den är omfattande.³¹

Själva inskriften på stenen ger inga direkta besked om när den ristades, men språkforskarna är ganska eniga om att datera den till första halvan av 800 – talet. För detta talar bl. a. det ålderdomliga runsvenska språket. Man möter äldre ordformer som **aft** ”efter”, **sunu**, **sitr**, **runaR**, **þar** ’dessa runor’ istället för **æfti**, **sun**, **sitiR** **runar þisar** som på 1000-talets stenar. Rökstensens inledande minnesformel är av en äldre typ än på de senare vikingatida runstenarna. De runor som användes är också av en äldre typ än de normalrunor som högg in på 1000- talets runstenar. Utsagan att Teoderik dog för nio mansåldrar sedan (3 mansåldrar är ca 100 år) tidfäster också rökstenen till början av 800 – talet eftersom östgoternas Teoderik dog 526 e.Kr.³²

De inledande raderna på rökstenen lyder såhär: ”Till minne av Vämod står dessa runor. Men Varin skrev dem, fadern, till minne av den döde sonen.” Forskarna är eniga om att stenen är ett minnesmonument, rest av Varin efter Vämod, och att stenen saknar kristna inslag.

²⁹ www.ne.se

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Gustavson, s 31 - 33, 1991

Inskriften består av en berättande och ganska lättillgänglig del och av en del som ristaren genom att använda lönnskrift avsiktligt har gjort det svårt för läsaren att förstå.

Ristaren använder ett alfabet med endast 16 tecken. Det gjorde det svårt att veta vad runorna betecknade för ljud. Avsaknaden av mellanrum mellan orden och det förhållandet att en runa samtidigt kunde vara slutbokstav i ett ord och begynnelsebokstav i det följande gjorde det inte lättare för läsaren.

Rökstenens inskrift kan ses som ett försök att använda runskrift för att berätta myter och sägner på ett minnesmonument efter en död son.

I den mer lättillgängliga delen av inskriften anspelar Varin på sägner och dikter som förmodligen inte har anknytning till Vämod utan hör till den tidens traditionsstoff. Den till innehållet och formen mer svårtillgängliga delen handlar om alstrande födsel och offer.³³

4.1 Stenen och ristningen

Innan Röks nya kyrka byggdes på 1840-talet fanns på samma plats en kalkstenskyrka från 1000-talet. Bredvid kyrkan låg en bod av sten, det s.k. kyrkhärbärgen. Man vet inte med säkerhet när boden byggdes, men det måste ha varit någon gång under medeltiden, säkert är att när kyrkhärbärgen byggdes kom Rökstenen att användas som del av byggnadsmaterialet. I bodens östra vägg murades stenen in så att bara framsidan blev synlig utåt. Stenen blev sittande på det sättet i flera hundra år. På 1600- och 1700-talet gjordes många träsnitt av Rökstenen. I en beskrivning över Östergötland från 1700-talets mitt kan man läsa att Rökstenen är ”uti kyrkobodsmuren insatt” och att den är alldeles ”obegripelig och oläslig”.³⁴

När den gamla kyrkan i Rök revs följde också kyrkhärbärgen med. Man tog då ut stenur muren och upptäckte att den var täckt av runor på alla sidor. Prosten Hedmark i Rök tyckte stenen var märkvärdig och gjorde en bläckteckning av alla de förut dolda sidorna. Redan

³³ Gustavsson, s.31 – 33, 1991

³⁴ Häger, s 31, 1976

samma dag som stenen togs ut ur kyrkhärbärgets mur sattes den in på nytt i den nya kyrkan, nu i väggen till vapenhuset. 1862 bestämde man sig för att ta fram stenen. Den restes sedan på kyrkogården och flyttades senare till en friare plats utanför kyrkogårdsmuren. Där står den fortfarande - omgiven av fyra utsirade trästolpar med ett pyramidformat skyddstak ovanpå.³⁵

Rökstensforskningens långa historia inleddes i samband med att stenen för gott togs fram ur vapenhusets vägg och man på allvar började studera den. Obegriplig var den fortfarande men inte alldeles oläslig. Mödosamt började arbetet med att tyda inskriften på stenen. De första resultaten blev inte alltid så lyckade - ”till minne av Vämod stå dessa runor, men Varin, fadern, skrev dem.” Så läser man idag de inledande raderna på stenen. Men 1862, det år man tog fram stenen för gott, tolkade man runorna så här: ”Efter Uamoth stå dess runor, nuarin, han fader, ristade dem efter sin av ödet dömd son för den sakens skull och för minnet, på det för evigt fortleva segrar ens ära”.³⁶

Men steg för steg gick arbetet framåt. Än idag finns visserligen enstaka ord och avsnitt av texten där man är oenig om själva läsningen, men i de allra flesta fall vållar det ingen svårighet att veta vilka runor och ord som ristaren avsett.³⁷

Hela framsidan och den högra smalsidan på Rökstenen är ristad med rökrunor. Inskriften börjar med de två breda lodräta raderna med stora runor längst till vänster. Dessa två rader innehåller själva ingressen med minnesorden om Vämod. Texten läses nedifrån och upp och lyder då så här: ”Till minne av Vämod står dessa runor, men Varin fadern, skrev dem efter den döde sonen.”³⁸

Sedan fortsätter texten med de följande sex lodräta raderna som lyder så här: ”Jag säger det folkminnet, vilka de två stridsbyten som tolv gånger togos som stridsbyte, båda på en gång

³⁵ Häger, s 31 – 32, 1976

³⁶ Ibid, s 32 – 333, 1976

³⁷ Ibid, s 33, 1976

³⁸ Ibid, s 38 - 39, 1976

från ömse män. Jag säger det som det andra vem som för nio släktled sedan miste livet hos reidgoterna, och han dog hos dem till följd av sin skuld”.³⁹

De vågräta raderna på stenens framsida innehåller huvuddelen av en dikt på versmåttet fornyrdislag. Dikten fortsätter på den högra smalsidan. Runorna skall här liksom på de tidigare lodräta raderna läsas nerifrån och upp. De vågräta raderna lyder: ”Tjodrik den djärve, sjökrigares hövding, rådde över reidhavets strand, nu sitter han rustad på sin gotiska häst men skölden i rem, märingars främste”.⁴⁰

<http://www.naturproduktion-bh.se/05/05-07/odeshog/rok1.html>

Även en stor del av ristningarna på baksidan av stenen är ristade med rökrunor. Det gäller alla de lodräta raderna utom raden längst till vänster. I det följande kallas avsnittet med rökrunor för centralpartiet. Fram till raden längst till höger vållar läsningen inga större problem. Även på baksidan läses texten nedifrån och upp: ”Det säger jag som det tolfte var Gunns häst ser föda på slagfältet, där tjugo konungar ligga. Det säger jag som det trettonde, vilka konungar som sutto på Själland under fyra vintrar, med fyra namn, söner av fyra bröder. Fem Valke, Rådulvs söner, 5 Reidulv, Rugulvs söner, 5 Heisl, Hords söner, 5 Gunnmund, Björns söner. Nu säger jag minnena fullständigt. Någon ... det som han eftersport.” Anledningen till att det saknas text i denna tolkning är att den lodräta raden längst till höger är

³⁹ Häger, s 40, 1976

⁴⁰ Ibid, s 41, 1976

svårt skadad. Det skedde förmodligen när stenen bändes ut ur kyrkhärbärgets mur. Det är här omöjligt att säkert tyda runorna.⁴¹

Runt centralpartiet löper rader ristade med lönnskrift. Avsnittet kommer i fortsättningen att kallas för rampartiet. Till rampartiet hör först den nedersta vågräta raden som står upp och ner och som fortsätter med den lodräta raden längst till vänster. Här har ristaren utnyttjat den äldre 24 – typiga runradens runor. Texten har gjorts svårare att läsa genom att runorna dels blandats med normalrunor, dels utformats dekorativt, dels slutligen försetts med ljudvärden som anpassats efter den yngre runraden. Så här lyder rampartiet: ” Jag säger det folkminnet, vem av Ingvaldsättlingarna som blev gäldad genom en hustrus offer”.⁴²

Rökstenens baksida

<http://www.naturproduktion-bh.se/05/05-07/odeshog/rok1.html>

På stenens ovansida hittar vi tre rader som löper snett upp mot höger. Ristaren har här först utnyttjat ett s.k. förskjutningsschiffer. Början Häger, s av den översta raden ser ut så här omskriven till vårt alfabete: airfbfrbnhn... Det ger ingen mening. Men om man byter ut varje runa mot den följande i runalfabetet så får man en mening: sakumukmini.. (”jag säger ett folkminne..”). Den andra raden är först ristad med rökrunor men övergår sedan på nytt i ett förskjutningsschiffer. Den tredje raden står upp och ned. Ungefär hälften av denna rad är ristad med rökrunor. Men sedan följer ett plustecken och ett nytt chiffer av en annan typ än förskjutningsschiffret. Det nya chiffret är ett talchiffer. För att förstå hur det är uppbyggt måste

⁴¹ IHäger, s 42 – 44, 1976

⁴² Ibid, s 44, 1976

man veta att runalfabetet var uppdelat i tre grupper eller ”ätter” som betecknade 3, 2, 1. Grupp tre bildades av: *f u t h a r k*, grupp 2 av: *h n i a s* och grupp 1 av: *t b l m R*. Med ytterligare numrering kunde man bestämma vilken runa inom gruppen man avsåg. T.ex. ville man i chiffer ange runan ”f” använde man kombinationen 3:1. Den rad det här är fråga om har ristaren först använt två runor (den urnordiska runan för ”s” och rökrunan för ”o”) som han upprepat det antal gånger han behövt för att ge gruppen och runan inom gruppen (ooss = 2:2 = ”n”, ooss = 2:3 = ”i”). Han har sedan på en lodrät stav satt två kvistar eller bistavar, en uppe och en nere, för att beteckna 1:1 ”t”. Hela texten för de tre raderna blir: ”Jag säger ett folkminne, åt vem en frände är född åt en ung kämpe. Vilen är det. Han kunde slå en jätte. Nit.”⁴³

4.2. Om Varin och Vämod

Om Vämod får vi veta att han var son till Varin och om Varin att han ristat inskriften och rest stenen till minne av den döde sonen. Tillkomsten av ett sådant imponerande minnesmärke förutsätter att den som rest det haft en framträdande social och ekonomisk ställning i samhället. Varins och Vämods ätt måste ha hört till den härskande samhällsklassen på 800-talet. Man vet inte så mycket om de två männen. Till och med deras namn är dunkla och tycks höra hemma i mytens och sagans värld. Namnet *Vämod* finns inte belagt i någon annan runinskrift. Inte heller är det med säkerhet känt från medeltida källor. Men slutledet – *mod* ingår i vikingatida mansnamn som *Åsmod*, *Härmod* och *Tormod*. Namnet *Tormod* kan ha haft en ursprunglig betydelse av ’som har ett mod likt guden Tor’ eller ’som har mod att våga’ (av verbet *þora*) och kan jämföras med adjektivet **hin þurmuþi**, ’den dristige’ med samma betydelse i Rökstenens dikt. Svårare är det att förklara förleden i inskriften *uamop*. Det vacklande bruket att beteckna vokalerna i inskriften ligger väl bakom en del forskares

⁴³ Häger, s 46 – 47, 1976

uppfattning att förleden är besläktad med ordet 'vi', 'helig plats, tempel'. Namnformen *Vämod* återspeglar en sådan tolkning men den är ljudhistoriskt svår att försvara.⁴⁴

4.3. Varin ristade stenen

Rökstenens mästare Varin var länge ensam om sitt namn i de svenska runstenarnas rika namnvärld. Namnet var egentligen bara känt från västnordiskt område och då som namn på sagokungen Varin. Kanske förekommer det också i Eddans mytiska ortnamn *Varinsfjord*, *Varinsö* och *Varinsvik*.

Om man förutsätter att Varin, som inskriften säger, har gjort ristningen på Rökstenen, kan vi också dra vissa slutsatser om honom. Varin måste ha varit en mycket skriftkunnig diktare och berättare. Han ägde också en utpräglad estetisk känsla för form och dekor.

Varin har uppenbarligen haft en lång erfarenhet av att använda runor. Det visar deras säkra former och sättet att ställa upp inskriften. Ristaren Varin har haft en rik kunskap om runor och har behärskat både det äldre skriftsystemet med 24 runor och de yngre vikingatida kortkvistrunorna. Att Varin valde just denna runtyp kan bero på hans vana att använda just denna runtyp och på inskriftens osedvanliga längd. Varin har också ägt avancerade kunskaper om lönnrunor och tillämpat ett antal olika principer då han ristade sådana.

Berättaren Varin har haft en stor sägenrepertoar som också tycks ha omfattat diktning i bunden form.

Esteten Varin röjer sig redan i valet av den sten som han skulle använda för att skapa sitt konstverk i den ornamentala uppställningen och fördelningen av ristningen. Varin strävade medvetet efter dekorativa effekter genom utformningen av de korsformade lönnrunorna på baksidans överdel och stenens toppyta samt genom de två raderna med ornerade äldre runor vid basen och på vänstra långsidan.⁴⁵

⁴⁴ Gustavson, s 9 - 10

⁴⁵ Gustavson, s. 10

4.4. Rökstenens olika uttolkare

Sophus Bugge

Enligt Bugge, som 1878 och senare lade grunden till en rätt läsning av inskriften, var Rökstenen ett minnesmärke som Varin rest till minne av Vämod. Varin hade ristat in en berättelse om sonens krigiska bedrifter. Dem hade Vämod förmått att utföra därför att en mäktig forntida kung hade återfötts i honom. Kungen, Teoderik den store, namngavs i den vers som fanns inskjuten i berättelsen och bildade den poetiska höjdpunkten i inskriften. De avsnitt som därefter följer med lönnrunor kulminerade med att guden Tor angavs vara Vämods stamfader. Sophus Bugge kom aldrig att publicera någon helt sammanhängande tolkning då han inte var övertygad om att han fullt ut hade förstått alla delar av stenens inskrift.⁴⁶

Henrik Schück

De krigiska bedrifter som skildras i inskriften hade dock enligt litteraturhistoriken Schück inte utförts av Vämod själv utan av hans förfäder. Den berättande delen var enligt Schück ett sammandrag av en dikt om Varins och Vämods lysande ätt. Avsnitten med lönnrunor och äldre runor torde däremot hänföras till en annan dikt av mytisk karaktär. Han menar att det i Varins hem hade funnits en bonad som med sina bilder framställt ättens historia och att bonaden gett upphov till en ättedikt som återgetts i Rökstenens inskrift. Men till denna tolkning finns det ingen grund i själva inskriften. Den förklarar inte heller varför ristaren använde lönnrunor.⁴⁷

Otto von Friesen

⁴⁶ Gustavson, s. 34

⁴⁷ Gustavson, s 35

Enligt von Friesen suggestiva tolkning från 1920 ville ristaren frambesvärja hämnd. Genom att utnyttja alla tänkbara runmagiska medel ville Varin hämnas Vämod, som stupat i strid mot tjugo kungar. Om inte Varin själv kunde utkräva hämnden skulle Vämods bror eller bröder genom inskriften eggas till detta. Invävda i uppmaningen till hämnd fanns manande exempel ur det förflutna med anknytning till släkten eller bygden, t.ex. bedrifter som rör de två stridsbyten och en helgedomsvaktare Sibbe och en man som dräpte en jätte. Enligt Otto von Friesen avslutades inskriften med den i lönnrunor ristade uppmaningen þuR till den tilltänkte hämnaren, dvs. 'var dristig'.

Enligt von Friesen fick man en säker tolkning om man läste inskriften i samma ordning som Varin hade ristat den och tog hänsyn till de runmagiska tal – 16 och 24 – som Varin hade använt. Inskriftens centrala parti med berättelsen om de 20 kungarna hade omringats med rader om 24 lönnrunor i varje för att snärja kungarna och underlätta hämnden på dem. Men inget i rökstenens inskrift styrker att Vämod dött i strid, inte heller talas det om någon hämnd. Härigenom faller den bärande idén i von Friesens teori.⁴⁸

Elias Wessén

Wessén tog en helt annan utgångspunkt i sin tolkning 1958. Enligt Wessén ville Varin hedra Vämods minne genom att påminna om ett antal hjältesagor och hjältedikter som han lärt sig att minnas och att återge i viss bestämd ordning. Varin var en diktare och berättare och använde rökstenens ristningsytor för att skapa ett litterärt konstverk och ge uttryck åt sorgen över den döde sonen.

Sägner och dikterna som Varin anspelar på har emellertid inte någon anknytning till Vämod, utan avser olika myter och sägner som berättades på hans tid. Det omdiskuterade hoppet från ”det säger jag som det andra...” på stenens framsida till ”det säger jag som det

⁴⁸ Gustavson, s 35

tolfte..” på stenens baksida kan bero på att Varin bevarade sina berättelser i en viss bestämd ordning i sitt minne.

Så uppfattas numera inskriften på Rökstenen. Det har föreslagits smärre förändringar för den ordning som inskriften skall läsas efter och man har anfört att texten genom att delas upp i tre tredelade avsnitt till sin struktur har paralleller i fornnordisk diktning som gåtor eller ordlekar, som i sin tur kan utmynna i nya gåtor.

Men man har också riktat kritik mot viljan att se inskriften som reflexer från sagor och dikter att den bara skulle ha tillkommit i litterärt syfte. En del forskare vill i det som berättas gärna se ett direkt samband med den döde Vämod.⁴⁹

Ottar Grönvik

Inskriften anspelar enligt Grönviks tolkning på ett antal minnesvärda berättelser eller handlingar, ”minnen” som framsades vid gravölet över Vämod. Först kommer en dunkel antydning om ättens urfader (minne 1), sedan om de äldsta förfäderna, bl.a. Teoderik (minne 2) som alltså räknades in i Varins ätt. Efter ett hopp om nio generationer från Teoderik och framåt syftar så minne 12 och 13 på Vämod och den strid, där denna föll. De minnen som återstår nämner en kulthandling genom vilken föräldrarna ställde (”gäldade”) Vämod under en guds beskydd men också förfogande. Som höjdpunkt och avslutning nämns gudens namn Tor och en del myter som är knutna till honom.

Grönviks tolkning får ses som ett sinnrikt system av förmodanden utan fast grund i inskriften och med språkvetenskapligt diskutabla antaganden. Men betydelsefullt är att inskriftens innehåll anknyts till Varin och hansätt och att guden Tors centrala plats framhålls.⁵⁰

⁴⁹ Gustavson, s 35 - 36

⁵⁰ Gustavson, s 36

5. Analys & Diskussion

Som nämnts tidigare i texten om Varin och Vämod så var de släkt med varandra, Varin är far till Vämod. Rökstenens olika tolkare har, som vi sett tidigare i uppsatsen, gett olika förslag på hur inskriften ska tolkas. Henrik Schück och Sophus Bugges tolkningar av inskriften handlar om krigiska bedrifter. Otto von Friesen handlar inskriften om att frambesvärja hämnd mot Vämod som stupat i krig. Enligt Elias Wessén ville Varin hedra Vämod. Ottar Grönwik menar att inskriften anspelar på ett antal minnesvärda berättelser och handlingar, 'minnen' som framsades vid gravölet över Vämod. Utav dessa tolkningar är det bara en som används, nämligen den av Elias Wessén.

Hur kommer det sig att man bara använder Wesséns tolkning idag?

Min teori är den att, som vi sett tidigare i uppsatsen, många andra tolkningar på olika sätt har fallerat då det inte har funnits några bevis som kan styrka deras teorier. T.ex. det finns inget som tyder på att Vämod ska ha varit med i något krig där han sedan ska ha stupat.

Teorin om att Rökstenen är ett minnesmonument skapad av en far som sörjer sin bortgångne son är en teori som jag stödjer. Att skapa minnes monument är ett sätt för oss människor för att kunna minnas våra anhöriga och övriga personer som av olika anledningar har avlidit. Rökstenen är då ett minnesmonument till för att Vämods efterlevande ska komma ihåg honom. Men också, som vi sett tidigare i uppsatsen, ett sätt för Varin att hedra Vämod. Varin har valt att hedra sin bortgångne son genom olika berättelser och myter som berättades under hans levnadstid. Att Varin valt just dessa berättelser och myter kan bero på att Vämod gillade just dessa. Det kanske finns en annan förklaring till varför Varin valde att hedra sin döde son genom berättelser och myter.

Den riktiga förklaringen till minnesmonumentet över Vämod är svårt att veta, då vi inte kan fråga Varin om varför han reste ett monument för att hedra sin son vi kan bara spekulera i anledningarna till skapandet av minnesmonumentet.

6. Sammanfattning

Runor är ett gammalt skrivsätt som man kan spåra långt tillbaka i tiden. Formerna på runorna antyder att de äldsta runorna oftast har ristats i trä. Runinskrifterna tros ha uppfunnits senast under det första århundradet av vår tideräknings början och att något av medelhavsländernas alfabet har stått som modell.

Den äldsta runraden bestod av 24 tecken och den delades in i tre s.k. ätter, varav de inledande tecknen i den första har fått ge namn åt företeelsen: futhark. Mot slutet av 700 - talet ersattes den 24 typiga runraden av en ny variant med 16 tecken. Den nya runraden med 16 tecken förekommer i två versioner: kortkvistrunor och normalrunor.

Forskningen kring runorna inleddes av de båda landsförvisade bröderna Johannes och Olaus Magnus under 1500 talet. Under sin landsflykt och långvariga vistelse utomlands fick bröderna många lärda förfrågningar om hur livet var uppe i det kalla Norden. Det visade sig att det man visste ute i Europa om Norden bestod av äldre författares geografiska och etnologiska beskrivningar som var över 1000 år gamla. Olaus Magnus lät därför 1539 trycka en den första någorlunda korrekta kartan av Skandinavien med omnejd, Carta Marina. Kartan innehåller även det första tryckta exemplet på en runtext med förklarande latinsk translitterering. Runtyperna i Carta Marina är desamma som bröderna Magnus använder i sitt ”götiska alfabet” som publiceras 1554.

Den störste pionjären inom den svenska runforskningen är Johannes Bureus. Utan hans arbete skulle vi inte veta så mycket som vi gör nu inom runologin och inte ha så många tillförlitliga uppgifter om numera försvunna eller förstörda runstenar. År 1599 slutförde han det första tryckta verket om runor, en stor koppargravyr i folioformat som han egenhändigt hade utfört. Tryckningen av Runakänslanäs Lärasban slutfördes först år 1600 och brukar även benämnas ”Bureus stora runtavla”.

Under 1600 – talet gjordes många betydande upptäckter och framsteg inom runstudiet, men man hade problem med att tyda några inskriptioner som enbart bestod av små streck på några runstenar i hälsingland. Eftersom Johannes Bureus inte kunde tyda de ovanliga runorna, lät man år 1624 trycka upp en stor plansch med de ovanliga runorna och utlovade en kunglig belöning till den som lyckades tyda runorna. 1670 åkte en man vid namn Magnus Celsius till Hälsingland för att studera runstenarna närmare och gjorde då noggranna avbildningar. Senare återvände han till Stockholm och kämpade med olika tydningsförsök, men lyckades inte finna någon lösning på gåtan och tvingades ge upp. Efter ett tag gjorde han ett nytt försök och märkte att om han ritade dit huvudstavar på de olika strecken så fick han fram vanliga runor i de flesta fall och de bildade ord som gick att tyda. 1675 höll han ett högtidstal vid Uppsala universitet, där han offentliggjorde lösningen på Hälsingerunornas gåta. Senare påbörjade han tryckningen av hälsingerunornas gåta men, han gick bort innan den blev klar. Sonen Olof fortsatte i faderns spår. Han fick den kungliga belöningen som utlovades 1624 och 1710 publicerar han faderns 40år gamla runarbete.

Senare under 1700 talet börjar man tappa intresset för runforskning och det dröjer en bra bit in på 1800 talet innan runforskningen fick sitt vetenskapliga uppsving. Det var Johan G. Liljegren som gjorde den största insatsen för att ge runforskningen dess plats som vetenskapligt ämne av rang. År 1821 belönades han med Antikvitetsakademiens medalj för sin avhandling *Anmärkingar öfver Runorna och Runminnesmärken i Norden*. 1832 publiceras äntligen Liljegrens utökade och förbättrade prisskrift under namnet *Run – Lära*. *Run – Lära* utgör grunden till alla de vetenskapliga runologiska upptäckter som kom att göra under 1800-talet.

Rökstenen restes i början av 800 talet och inskriften är den längsta, kända runinskriften från vikingatiden. Stenen är rest av Varin efter sonen Vämod. Den utgör ett ovärderligt dokument från en skriftfattig period och den har varit känd för runforskningen sedan 1600 talet. Det finns flera tolkningar om inskriptionen på Rökstenen, men den tolkning som man numera använder är Elias Wesséns tolkning från 1958.

7. Källförteckning

Tryckta källor

- Bardal, Johanna, *Nordiska – våra språk förr och nu*, Studentlitteratur AB, Lund, 1997
Enoksen, Lars Magnar, *Runor: historia, tydning och tolkning*, Historiska Media, Lund, 1998
Gustavson, Helmer, *Rökstenen*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1991
Häger, Olle, Villius, Hans, *Rök – gåtornas sten*, Sveriges Radios Förlag, Stockholm, 1976
Pettersson, Gertrud, *Svenska språket under sjuhundra år*, Studentlitteratur, Lund, 2005
Snaedal, Thorgun, Svenska runor,

Elektroniska Källor

- Nationalencyklopedin www.ne.se
Riksantikvarieämbetet www.raa.se

Bildkällor:

- www.naturproduktion.se-bh.se